

NIEKTORÉ ASPEKTY RACIONÁLNEHO ROZHODOVANIA

Július ŠVIHRAN, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

ŠVIHRAN, J.: On Some Aspects of Rational Decision-Making. *Filozofia* 38, 1983, No. 1. p. 27—32

In the paper variety of decision-making situations in every-day life, in science, in economic activities is pointed out. Along with information also emotional, volitive, value and moral factors take part in these processes. Therefore, the concept of rational decision-making cannot be reduced to the choice by criteria of utility and risk. Rationality in this context cannot be understood as a formal operation with signs according to requirements of inner consistency either.

The paper calls attention to the fact that these problems were dealt with by several great philosophers of the past, especially by Aristotle, Kant, Hegel.

Je známe, že rozhodovanie do veľkej miery závisí od veku, životných skúseností a vzdelania ľudí, od ich informácií, očakávaní a cieľov, o ktoré sa usilujú. Menej je už zrejmé, že rozhodovanie spočíva v zvažovaní rôznych alternatív, že sa pritom uplatňuje neraz odhad pravdepodobnosti dosiahnutých výsledkov — tzv. osobná či subjektívna pravdepodobnosť, prihliadanie na riziká, prípadné straty, výhody a nevýhody zvolených postupov a riešení.

Pri rozhodovaní prihliadame na zákonité súvislosti, podmienky a možnosti reálneho diania, na druhej strane pôsobia naše zámery, potreby, túžby, ciele a prostriedky, ktoré máme k dispozícii. Keďže rozhodovanie je komplexný proces s mnohými „premennými“, treba pojem racionálneho rozhodovania chápať ako istú abstrakciu, vytrhnutie z celkových súvislostí ľudskej činnosti a aktivity a v tomto zmysle treba chápať aj modely racionálneho rozhodovania.

Niektorí autori prízvukujú zásadný rozdiel medzi reálnym a racionálnym rozhodovaním a teóriu racionálneho rozhodovania budujú ako normatívnu disciplínu, ktorá využíva aparát indukčnej logiky, teórie pravdepodobnosti, matematickej štatistiky a ďalších odborov.

Z takýchto pozícií vychádzajú napr. predstavitelia indukčnej pravdepodobnosti. Podľa nich každá generalizácia, každý zákon je viac alebo menej evidenciou pravdepodobnostne potvrdená hypotéza $p(h, e)$. Na rozdiel od dedukcie záver nevyplýva z premís, ale je nimi viac alebo menej potvrdzovaný. No ako sú generalizácie potvrdzované, ak sú fakty, empirické údaje náhodné a vôbec, aký má potom potvrdzovanie zmysel, nad tým sa príliš nezamýšľajú. Teórie, hypotézy, generalizácie, ktoré nie sú konfrontované s faktami, ktoré im prípadne protirečia, nemožno považovať za plauzibilné. Rovnako však nie sú metodologicky únosné ani snahy vystavovať každý teoretický výrok bezprostrednému testovaniu a požadovať za každých okolností úplnú evidenciu.

Pojmy, zákony, teórie, hypotézy prekračujú okruh bezprostrednej skúsenosti, ktorá je vždy neúplná a medzerovitá. Prechod od jednotlivých prípadov, udalostí k triedam, súborom nie je vo vedách aktom viery, otázkou iracionálneho rozhodnutia, ale má svoje racionálne zdôvodnenie. Podlieha mnohonásobnej kontrole „zdola“, zo strany pozorovaných faktov i „zhora“, zo strany teoretických princípov a postulátov vedeckého myslenia.

Za istých podmienok nemáme pochybnosti o tom, ako budú deje prebiehať. V ich priebehu sa prejavuje nevyhnutnosť a opakovateľnosť, ktorá je často základom aj našej činnosti. No vyskytujú sa situácie, keď deje nie sú jednoznačne determinované, keď sa naskytuje viac možností. Príkladom môžu byť nielen hody kockou, mincou, ťahy čísiel v športke, hazardné hry, stávky, ale aj priebeh chorôb, výsledky volieb a pod. Hovoríme, že sa tu uplatňuje množstvo pôsobiacich činiteľov a zasahuje aj náhodosť. Hoci nevieme predvídať výsledky jednotlivých udalostí, pri veľkom počte prípadov môžeme extrapolovať, odhadovať pomery v súboroch udalostí. To je doména pravdepodobnostných a štatistických metód.

V matematike sa za istých podmienok predpokladá, že pri veľkom počte pokusov sa relatívna početnosť blíži k pravdepodobnosti. V praxi nemôžeme narábať s nekonečným počtom prípadov a musíme rozhodovať, kedy je počet prípadov dostatočne spoľahlivý pre vyvodzovanie záverov. To sa v rozsiahlej miere využíva pri kontrole akosti výrobkov, pri prognózovaní, plánovaní a v mnohých iných oblastiach, kde máme čo robiť s hromadnými javmi, kde zo znalosti časti súboru môžeme (induktívne) usudzovať na pomery v celom súbore a naopak. Špecifikom pritom ostáva, že zo znalostí pomerov v súbore môžeme na jednotlivé prípady usudzovať len s istou mierou pravdepodobnosti, že musíme prihliadať na prvok neistoty a náhodosť.

Ak by sme pripustili, že v spoločenských vedách nie je možné jasne odlíšiť fakty od hypotéz a interpretácií, potom by bolo takmer nemožné testovať, korigovať, potvrdzovať, vyvracať štatistické závery napr. o počte narodených detí, uzavretých sobášoch, rozvedených manželstiev, o počte úrazov, dopravných nehôd, požiarov a o mnohých iných javoch, dôležitých pre spoločenské dianie a tým aj pre riadenie a rozhodovanie. (Matematicky povedané: priestoru udalostí, stavov sa potom priradí množina postupov, opatrení, rozhodnutí.)

Pri skutočnom rozhodovaní sa uplatňuje mnoho faktorov. Už Aristoteles postrehol, že popri poznaní, pravde participujú aj predstavy žiadúceho, želateľného, predstavy očakávaného dobra. Dnes hovoríme skôr o tom, že zvažujeme rôzne alternatívy s ich výhodami i nevýhodami, rizikom, neistotou i možnými stratami, pričom za istých okolností sa dajú použiť aj exaktné metódy, o zavedenie ktorých sa usilovali už Leibniz, Bolzano a ďalší.

Reálne rozhodovanie ľudí nemôže ignorovať morálne a právne nor-

my spoločnosti. Očakávaná užitočnosť, zisky, straty a pod. musí kalkulovať s predpismi, nariadeniami, smernicami a zákonnými ustanoveniami. Bez toho nie je možné správanie civilizovaného človeka a uvedomelého občana. Mnohí autori, ktorí sa zaoberajú problematikou modelov rozhodovania, posudzujú realisticky situáciu a uvádzajú, že pri matematickom modelovaní ide o isté zjednodušenie a zároveň vyjadrenie podstatných vzťahov a závislostí. No nájdu sa i takí, čo za primárne pokladajú matematické štruktúry a pokúšajú sa umele vtiesnať rozhodovanie do apriórnych konštrukcií. Postupy môžu byť rôzne — deduktívne, od matematického aparátu ku konkrétnym javom a naopak. Rozhodujúcim kritériom ostáva primeranosť a plodnosť týchto postupov. To nemôže byť len formálnou záležitosťou a preto nemožno súhlasiť s názorom, že pojem modelu, ako ho používajú matematickí logici, je základným a fundamentálnym pre ktoréhokoľvek odvetvie empirickej vedy, [5, s. 216].

Pri rozhodovaní totiž nie je ľahostajné, či jeho subjektom je jednotlivec alebo kolektív, či berieme do úvahy jedno hľadisko, kritérium alebo celú škálu. Preto sa neraz ukazuje na to, že počas rozhodovania dochádza ku konfliktom v závislosti od toho, ktorý cieľ, ktorá hodnota má najväčšiu „váhu“ či prioritu. Tak napr. rozhodovanie na úrovni podniku musí sledovať nielen hrubú výrobu a zisk, ale aj ochranu životného prostredia, bezpečnosť pri práci atď. Očakávaná užitočnosť sa v niektorých ukazovateľoch dá vyjadriť aj kvantitatívne v podobe grafov, modelov, matíc, no dlhodobé celospoločenské záujmy vyjadrujeme v kvalitatívnych termínoch.

Špecialisti v týchto otázkach ukazujú na to, že nevystačíme s formálno-logickými kritériami racionality a optimality. Starý ideál neprotirečivého, v sebe konzistentného rozumu v niektorých situáciách rozhodovania zlyháva už preto, lebo „ľudovo povedané“ jednotlivé varianty majú svoje výhody i nevýhody, jeden výrobný program napr. prináša menší zisk, ale je výhodnejší z ekologického hľadiska.

Už Aristoteles rozlišoval medzi múdrosťou a rozumnosťou, pričom rozumnosť chápal ako voľbu vhodných prostriedkov pre dosiahnutie vytýčeného cieľa. Múdrosť staval vyššie a pripisoval jej humánne a etické kvality. Dnes si tiež uvedomujeme, že púha technická realizovateľnosť nemusí byť žiadúca. Pribúdanie hlasov a prác o designe svedčí o tom, že sa okrem technických parametrov stále viac prihliada aj na zdravotné, estetické a ekologické požiadavky, o tom, že ekonómia má byť podľa možnosti v súlade s ekológiou. V lekárstve postupy pri zisťovaní diagnózy a rozhodovanie o liečbe sú podriadené snahe pomáhať chorým a trpiacim. Štatistické údaje a pravdepodobnostné metódy v mnohých prípadoch prenášajú pri odhade rizika, vzhľadom na pacienta majú však funkciu prenášať skúsenosti z analogických prípadov, uľahčovať prechody od všeobecného k jednotlivému a naopak. Pritom nemožno ignorovať to, že každý človek je neopakovateľný jedinec so svojím špecifickým správaním a reakciami.

Tažkosti pri vymedzovaní racionality priviedli niektorých autorov k záveru, že racionalita je relatívna vzhľadom na kultúru a spoločnosť, v ktorej žijeme, že nie je možné jej objektívne vymedzenie, že ciele i prostriedky sú determinované sociálnou situáciou danej doby. Racionálna činnosť, rozhodovanie neprebiehajú v sociálnom vákuu, ale v komplexe hodnôt, tradícií, noriem a snažení spoločnosti. Títo autori prehliadajú, že racionálna činnosť a rozhodovanie sa opierajú o isté informácie, že podliehajú kontrole, „spätnej väzbe“ s dosiahnutými výsledkami, že podliehajú kritériu praxe, ktorá chráni pred nebezpečenstvom relativizmu a subjektivismu (Lenin).

Osvietenská predstava o akomsi zvrchovanom súdnom tribunále rozumu, ktorému všetko podlieha, ale ktorý nikomu nemusí „skladať účty“, nezodpovedá reálnemu stavu už preto, že racionálnu činnosť nemožno odtrhnúť od vnímania, cítenia, myslenia, konania a snaženia ľudí, od podmienok, v ktorých žijú. Racionálnu činnosť determinujú rozmanité faktory, no človek ich svojím konaním, myslením a prácou zároveň aj prekonáva, prekračuje a mení podľa svojich zámerov a cieľov. Nezdarý nútia hľadať zdroje chýb, nútia upresňovať naše poznatky a korigovať naše snahy.

Racionalita sa do veľkej miery prekrýva so znalosťou reálnych podmienok a možností a s voľbou primeraných prostriedkov. Vo sfére teoretického poznania to znamená, že prijímame názory a závery nie na základe osobného vkusu či sympatie, ale na základe hodnovernej evidencie, dôkazov, faktov, testov, pričom nie je zanedbateľné ani hľadisko zhody s ostatnými poznatkovými oblasťami. Odvážne hypotézy, plauzibilné riešenia bez konfrontácie s realitou, s faktami ľahko sklzávajú do subjektivismu. Sú situácie, keď nemôžeme byť pravdivosťou svojich poznatkov úplne istí a keď sa musíme uspokojiť istou mierou hodnovernosti či pravdepodobnosti. No aj v takýchto prípadoch pôsobí zákon „dostatočného dôvodu“, závažnosť argumentov, pre ktoré jeden názor prijíame a iné odmietame.

Engels svojho času zdôrazňoval požiadavku rozhodovať so znalosťou veci, čo zahrňuje aj odhad vzdialenejších následkov, účinkov, čo tvorí podstatnú zložku zodpovedného konania a snaženia vo vede i v praktickom živote. Prvok predvídania je organickou zložkou cieľavedomého rozhodovania, uvedomelej činnosti a snaženia. Ako sme sa už zmienili, nemožno pritom vylúčiť vplyv náhodných a rušivých momentov, ktoré prinášajú do rozhodovania a činnosti momenty neistoty, prejavujúce sa neraz aj v dosiahnutých výsledkoch.

Rozhodovanie v psychickej sfére, vo sfére ideálna by bolo len zvláštnym typom psychologických javov. No keď prechádza do realizácie, do činnosti, stáva sa súčasťou prírodno-spoločenského diania, ovládaného zodpovedajúcimi zákonmi. To si uvedomoval už Kant, ktorý zaraďoval slobodu medzi veci osebe, zatiaľ čo konanie podľa neho patrilo do sveta javov, ovládaného zákonmi príčinnosti. I keď môžeme mať výhrady voči

takejto koncepcii, nemožno poprieť, že je v nej aj realistický postreh. Veď pri realizácii zámerov, plánov, rozhodnutí, či chceme, alebo nechceme musíme rešpektovať reálne danosti, vzťahy, závislosti, možnosti v prírode a spoločnosti. Inak ostávame vo sfére želaní a neplodného rojčenia.

Podrobný rozbor Kantových názorov patrí mimo rámec nášho príspevku. V súvislosti s našou témou však stojí za zmienku, že pre Kanta bolo na druhej strane neprijateľné opierať etické princípy o skúsenosť, ktorá podľa neho nemôže zabezpečiť morálke bezvýnimočnú platnosť a záväznosť. Tomu mal slúžiť kategorický imperatív. Jeho abstraktný a špekulatívny charakter však sotva dovoľoval aplikácie v životných situáciách obyčajných ľudí.

To môže poslúžiť ako pripomienka. Aj pri otázkach rozhodovania musíme rozlišovať deskriptívnu úlohu zisťovania, ako sa ľudia v rôznych situáciách rozhodujú a normatívny aspekt, ako by sa mali rozhodovať. Zbežný pohľad nás presvedča o tom, že dôležité rozhodnutia neraz prebiehajú pod vplyvom vášní a egoistických motívov. Na druhej strane racionálne rozhodovanie, o ktorom uvažujú niektorí autori, odtrhnuté od potrieb, záujmov, očakávaní a túžob reálnych jedincov a skupín, dostáva nádych fiktívnosti a stráca kontakt so životom reálnych ľudí.

V predložených modeloch sa hovorí neraz o maximalizácii úžitku, minimalizácii strát a rizika. Tieto kľúčové pojmy sú nám intuitívne blízke, no ich exaktné vymedzenie spôsobuje nemalé problémy. Doteraz sa darí vymedziť ich kvantitatívne pre ohraničené okruhy aplikability. Preto tvorcovia týchto modelov sami požadujú ich doplnenie informáciami z konkrétnych hospodárskych, zdravotníckych, vojenských a iných oblastí.

I keď sa pritom úspešne využívajú matematické metódy a moderná výpočtová technika, nijaká technika nebude za nás voliť medzi rôznymi alternatívami ekonomického, sociálneho, technologického či iného vývoja. Tieto otázky sa dotýkajú životných záujmov a potrieb všetkých vrstiev obyvateľstva, sú späté s hodnotovou orientáciou a snažením svojej doby i perspektívami do budúcnosti.

Socializmus ústavne zakotvuje uspokojovanie materiálnych a duchovných potrieb spoločnosti plánovitým rozvíjaním výrobných síl a spravodlivým rozdeľovaním obmedzuje hrabivosť. Poskytuje široké možnosti aktivity v prospech celej spoločnosti.

LITERATÚRA

1. BOLZANO, B.: Vědosloví (Výbor). Praha 1981
2. Kybernetické aspekty živých systémov. Bratislava 1973.
3. PAVELKA, K.: Jak lépe rozhodovat. Praha 1970.
4. SAČKOV, J. V.: Vvedeniye v verojatnostnyj mir. Moskva 1971.
5. Teorie modelů a modelování. Praha 1970.

Юлиус Швигран

В статье отмечается разнообразие ситуаций, требующих принятия решений в повседневной жизни, в науках и хозяйственной деятельности. Наряду с информацией в этих процессах участвуют также эмоциональные, волевые, ценностные и моральные факторы. Поэтому понятие рационального принятия решений нельзя сужать лишь на выбор сообразно критериям полезности и риска. В данном контексте рациональность нельзя также понимать как формальные операции со знаками в соответствии с требованиями внутренней непротиворечивости.

Автор статьи обращает также внимание на связь данной проблематики с суждениями некоторых выдающихся философов прошлого, прежде всего Аристотеля, Канта и Гегеля.

EINIGE ASPEKTE DER RATIONALEN ENTSCHLUSSFASSUNG

Július Švihran

Im Aufsatz wird auf die Mannigfaltigkeit von entscheidungsfassenden Situationen im Alltag, in den Wissenschaften sowie im Wirtschaftsbereich hingewiesen. An diesen Prozessen partizipieren neben Informationen auch Gefühls-, Willens-, Wert- und Moralfaktoren. Deswegen lässt sich der Begriff der rationalen Entscheidungsfassung nicht nur auf eine Wahl unter Berücksichtigung von Nützlichkeits- und Risikokriterien einengen. Rationalität in diesem Kontext ist keine formale Zeichenoperation entsprechend den Postulaten innerer Widerspruchslosigkeit.

Der Aufsatz macht auf den Zusammenhang dieser Problematik mit den Gedankengängen einiger bedeutender Philosophen der Vergangenheit, besonders mit denen des Aristoteles, Kant und Hegel.